

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БАХТИЁР НАЗАРОВ, АБДУҒАФУР РАСУЛОВ,
ШОИРА АХМЕДОВА, ҚУРДОШ ҚАҲРАМОНОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДИ

ТАРИХИ

Университетларнинг 5220100 – филология (ўзбек филологияси),
педагогика институтларининг - ўзбек тили ва адабиёти йўналиши учун

Д А Р С Л И К

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг филология
факультетлари учун дарслик сифатида тавсия этган.

Тошкент
«Tafakkur qanoti»
2012

УДК: 811.512.133

83(5Ў)

Ў-16

Масъул мухаррирлар:

филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев
филология фанлари доктори Баходир Каримов

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор Б.Тўхлиев
филология фанлари номзоди, доцент Т.Қаххор

Ўзбек адабий танкиди тарихи:

Университетларнинг 5220100 – филология (ўзбек филологияси), педагогика институтларининг – ўзбек тили ва адабиёти йўналиши учун дарслик/ Б. Назаров (ва бошқ.); масъул мухаррир Т. Мирзаев, Б. Каримов; Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012 – 396 Б.

Назаров, Бахтиёр,

Расулов, Абдуғафур,

Ахмедова, Шоира,

Қахрамонов, Қурдош

УДК: 811.512.133

БББ 83(5Ў)

Дарслик ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва Адабиёт инсти-тути, Ўзбекистон Миллий университети, Бухоро Давлат университети Тошкент Давлат педагогика университетлари олимлари ҳамкорлигида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги талаби ва шартномасига мувофиқ яратилди. Унда ўзбек адабий танкиднинг фан ва санъат сифатидаги эстетик моҳияти, пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиёт тарихининг ўзига хос тамойиллари босқичма-босқич ўрганилиб умумлаштирилган. Ўзбек адабий танкиди ривожига муносиб ҳисса қўшган катор stackчи адабиётшунос-мунаққидлар илмий-иждоий фаолияти ёритилган. Шунингдек, адабий танкиднинг жанрий таркиби тасниф этилиб, тақриз, адабий-танкидий мақола, адабий портрет, танкидий-биографик очерк, эссе, адабий-танкидий мактуб, адабий суҳбат каби жанрлар таҳлил этилган. Ҳар бир мавзу режа, мавзунини мустақамловчи саволлар, таянч тушунчалар ва мустақил ўқиш учун тавсия этилган адабиётлар рўйхати каби методик кўрсатмалар билан таъминланган.

Дарслик университетлар ва педагогика институтлари ўзбек филологияси факультетининг талаба, магистр, стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар, ўқитувчилар ва барча кизикувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-382-31-2

© Б. Назаров ва бошқ., 2012

© "Tafakkur qanoti", 2012.

Муаллифлардан

Юртимизда мустакиллик шабадалари эса бошланганига йигирма йил тўлди. Миллий истиклол мафкураси ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ўз акс-садосини берапти. Жумладан, адабиётшунослик, унинг таркибий қисми бўлган адабий танқид илми ҳам шу янгиланиш мафкураси асосида ходисаларни қайта баҳолаш эвазига тобора теранлашиб бормоқда.

Олий ўқув юртларида адабиёт ўқитишни янгилаш масаласи ўз ечимини кутаётган энг долзарб муаммоларидан саналади. Маълумки, олий таълим тизимидаги адабий таълимнинг асосий йўналишларидан бири адабиётшунослик ва адабий танқид илмининг ўрганилишидир.

Дарсликларнинг янги авлодини яратиш давр талабидир. Шу маънода бугун адабий танқид тарихини бадий ижоднинг барча масалалари билан, жамият ҳаёти, унинг моддий ва маънавий қадриятларни яратиш йўлидаги кураши билан боғлаб ўрганиш ва ўргатиш лозим.

Олий ўқув юртлари учун адабий танқид бўйича дарслик йўқлиги бу соҳани талабаларга пухта ўргатишни қийинлаштирмоқда. Шу боис адабий танқид тарихини миллий мафкура нуктаи назаридан талабаларга етказиш мазкур дарсликнинг мундарижасини ташкил этади. Бунда адабий танқиднинг фан ва санъат уйғунлигидан иборат ижтимоий-эстетик ходиса эканлиги, ўзбек адабий-танқидий тафаккурининг уйғониши, шаклланиши ва ривожланиш тарихи, адабий танқиднинг тараққиёт босқичлари ёритилади. Ўзбек адабий танқидининг ёрқин намояндалари илмий-танқидий фаолиятларини ҳамда адабий танқиднинг жанрларини ўрганиш кўзда тутилади. Бинобарин, дарсликда XX аср ўзбек адабий танқиди тарихини истиклол мафкураси асосида яхлит бир тизим сифатиде ўрганишга эътибор қаратилган.

Дастлабки тажриба махсули бўлган дарслик камчиликлардан холи эмаслиги табиийдир. Шунинг учун уни мукамаллаштириш йўлидаги таклифлар мамнуният билан қабул қилинади.

КИРИШ

БИРИНЧИ БЎЛИМ

АДАБИЙ ТАНҚИД ФАН СИФАТИДА. УНИНГ ИЖТИМОЙ-ЭСТЕТИК МОҲИЯТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

РЕЖА:

1. Адабий танкид илдизи, моҳияти, луғавий ва истилоҳий маънолари.
2. Адабий танкид – адабиётшуносликнинг таркибий қисми: муштарак ва хос хусусиятлар. Танкиднинг фан ва санъатлик моҳияти.
3. Адабий танкид методологияси.
4. Адабий танкиднинг бошқа фанлар билан муносабати.
5. “Ўзбек адабий танкид тарихи” фанининг мақсад ва вазифалари.

"Адабий танкид" илдизи, моҳияти, луғавий ва истилоҳий маънолари. Адабий танкид илмда ўзига хос ҳодиса сифатида дастлаб Платон, Аристотель, Аристарх фаолиятларида антик замонда намоён бўлди. Аслини олганда, танкиднинг илк унсурлари халқ оғзаки ижодида бошланган. Ўтмишда бадиий асар ҳақида икки хил: оғзаки ва ёзма шаклларда фикр билдириб келинди. Илк бадиий асар яратувчиси халқ бўлганидек, уларга илк муносабат билдирувчи ҳам халқнинг ўзидир.

Ҳаётнинг барча жабҳалари, жумладан, кишиларнинг табиий офатга қарши курашдаги жасоратини, муайян мақсад йўлидаги интилишлари, қаҳрамонлик, фазилатлари ва ранг-баранг руҳий ҳолатларини ифода этувчи асарлар майдонга келиши ва халқнинг бу асарларга уларда тасвирланган воқеа-ҳодисаларга муносабати, баҳоси, маъқуллаши, ёки инкор этиши, улардан завқланиши ёки аксинча қоникмаслиги табиий эди. Адабий танкиднинг пайдо бўлишида мана шу табиий жараён ётади.

Демак, бадиий асар пайдо бўлиши билан унга баҳо берилиши (қанчалик оддий бўлишидан қатъи назар) замиридаги эстетик узв адабий танкиднинг дунёга келишини такозо этади. Бундай ҳол умум жаҳон микёсидаги адабий танкидий тафаккурнинг пайдо бўлиши учун умумий қонуният саналади. Шу тариқа адабий танкиднинг илк намуналари фольклор асарини яратувчилар ҳамда уни тингловчилар тоифасига учун мансубдир дейиш мумкин. Шундай ҳолат ўзимизнинг бахшилар ва улар ижросидаги асарларни тингловчилар учун ҳам хос бўлган. Бу ҳол адабий танкид ҳодисасининг қадимийлигини гувоҳлик беради, албатта. Жумладан, Фозил Йўлдош ўғлидан "Санобар", "Фарҳод ва Ширин"

достонларини тинглаган халк бахшига ўз таассуротларини билдиргани ҳақидаги маълумотлар фикримизни тасдиқлайди.

Йиллар, даврлар оша ёзма адабиёт билан параллел равишда гоҳ унинг таркибида, гоҳ унга алоҳида муносабат тарзида ёзма адабий- танкидий фикрлар юзага келди ва шаклланиб борди. Бора-бора у жамият ва адабиёт ривожига мустақил ва мустаҳкам мавқега эга бўлди. Бинобарин, танкид деганда биз нимани тушунамиз?

Арабий лугатларнинг шаҳодат беришича, "нақд" сўзининг бош маъноси - "сараламок", яъни яхшини ёмондан ёки асли сохтадан ажратиш демакдир. "Нақада" ўзагидан келиб чиққан танкид истилоҳи муҳокама қилмок, текширмак, ўрганмок, ниманингдир ҳаққонийлиги ва тўғрилигини исботламак, ютук ва камчиликларини аниқлаш, бадий асарни баҳолаш, изоҳлаш каби маъноларни ифодалайди.

Маълумки, Шарқ мумтоз поэтикаси анъанавий илми кофия, илми аруз, илми бадеъдан таркиб топган эди. Танкид ҳам ана шу учлик ичида бўлган. Вазн, кофия, ифода, тасвир, баёндаги ғализликлар уни яхши тушунувчилар томонидан безътибор қолмаган. Бадий асардаги камчиликни кўрсатадиган "илми нақд" тарзида анъана қасб эта борган. Бироқ бошда у дастлаб илми аруз, илми кофия, илми бадеъда ҳар бирининг ўзида нақд қисми сифатида мавжуд бўлган.

XIII асрнинг йирик адабиётшуноси Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий "Ал- Мўъжам" китобида илми нақдни алоҳида фасл қилиб ажратган. Олим бу илмнинг аҳамияти, вазифалари ҳақида ҳам махсус фикр юритади.

1483 йили Алишер Навоий ҳомийлигида битилган Атоуллоҳ Хусайнийнинг "Бадойиъ ус-саноеъ" асарида ҳам бадий асар камчилиги муаммоси алоҳида бобда баён этилган. Алишер Навоий замондоши Хусайн Воиз Кошифийнинг "Бадойиъ ул афкор фи санойиъ ул ашъор" китоби ҳам Шарқ танкид илми тарихини ёритиш учун муҳим манба ҳисобланади. Бу асарнинг бадий санъатга бағишланган анъанавий китоблардан фарқи шундаки, унинг биринчи боби бадий санъатлар, иккинчи боби илми нақд, яъни адабий танкидга бағишланган. Кошифий бу адабий илмни янада мукаммаллаштирди, китобда нақднинг луғавий ва истилоҳий маъноси, бу адабий илмнинг вазифалари аниқ таърифланган: "Назм айтмак баёнидаким уни нақд илми дерлар ва адабий илмларнинг бири деб билурлар ва нақд луғатда "сараламок" ва "соф" тангани қалбаки тангалан ажратмок дегани. Истилоҳда энг яхши шеърни ёмонидан ажратиш ва уларни ўзаро фарқлаш илмидан иборат ва бу илмни шунинг учун нақд деганларки, танга наққоди (сараловчи) қалбаки тангалар орасидаги ҳақиқий тангани ажратса, бу илм соҳиби (танкидчи) ҳам покиза ва бейб суҳанни ношоиста ва айбик суҳанлар орасидан саралаб айтиши керак. Ҳар ҳолда қимқи шеър айбларидан оғох бўлмаса, унга бейб шеърни